

קריית מנחם-עיר גנים: שכונה בפרוזדור ירושלים?

קווי הדמיון בין אכלוסה של ירושלים לבין אכלוסם של יישובי הפרוזדור בעשור הראשון של מדינת ישראל
שכונת קריית מנחם-עיר גנים כמקרה בוחן

פתיחה

קריית מנחם ועיר גנים הן שתי שכונות צמודות בדרום-מערב ירושלים, ולמעשה הן יחידה עירונית אחת שמתגוררים בה כ-15,000 תושבים. השכונות נוסדו בשנות ה-50 ונועדו לתת פתרון דיור לעולים חדשים¹, בעיקר יוצאי צפון-אפריקה ובולגריה ששוכנו עד אז במעברת האסבסטונים² שלמרגלות שכונת קריית היובל, וכן בכפר הערבי עין כרם שניטש במלחמת העצמאות.

השם 'עיר גנים' נולד תוך כדי שלבי התכנון של השכונה בסוף שנת 1950, והשם 'קריית מנחם' מנציח את שמו של נשיא הקק"ל בארצות הברית מנחם ברסלר³. במאמר אתיחס לשתי השכונות כיחידה אחת, כשכוונתי לאותם צבר מבנים ושיכונים שנבנו בשנות ה-50 וה-60 בדרום מערב העיר.

מאמר זה יעסוק בקווי הדמיון בין עקרונות התכנון, הבנייה והאכלוס של שכונת

¹ עמוס בן ורד, 'שכונה חדשה קמה בירושלים', **הארץ**, 21.2.1958, עמ' 11.

² חמדת תירוש, 'מעברת האסבסטונים', עבודה סמינריונית, מכללת הרצוג, 2017, עמ' 9.

³ דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**, ח, הוצאת ראשונים, תל אביב, 1947, עמ' 3085.

קריית מנחם-עיר גנים, לבין עקרונות אלו ביחס ליישובי פרוזדור ירושלים. ברצוני לטעון, כי ישנם קווי דמיון רבים המרמזים על קשר בין ההתיישבות בירושלים בכלל ובקריית מנחם-עיר גנים בפרט, לבין ההתיישבות בפרוזדור ירושלים, על אף על שלתכנון ולביצוע היו אחראיות שתי רשויות שונות.

רקע - אכלוסה של ירושלים לאחר מלחמת העצמאות

מלחמת העצמאות, ובפרט הקרבות שהתחוללו בתוך ירושלים, השפיעו רבות על עיצוב הדמוגרפיה של העיר, וכמה סיבות היו לכך. ראשית, תושבי השכונות של אזור הקרבות נאלצו לעבור לשכונות שסבלו פחות מאימת המלחמה. שנית, 'הסכם ההפוגה הכנה' שנחתם בנובמבר 1948 בין מפקד חזית ירושלים משה דיין לבין מקבילו הירדני עבדאללה א-תל חילק את העיר לשניים, כשבין שני חלקיה עובר 'הקו הירוק' שכונה לאחר מכן 'הקו העירוני'. הקו התבסס על העמדות של שני הצבאות הלוחמים, כשביניהן שטח מפורז שמעמדו נקבע מאוחר יותר. שלישית, במהלך המלחמה הארוכה סבלה העיר ממצור ממושך וכן אלפי דירות מגורים ניזוקו⁴. תושבי העיר נאלצו לעקור משכונת מגורים אחת לרעותה ואף להגר לגמרי מן העיר.

השלבים השונים באכלוסה של העיר

לאור כל זאת, במהלך המלחמה ולאחריה אוכלסה העיר מחדש, והמחקר מבחין בארבעה שלבים שכלל התהליך הזה⁵: בשלב הראשון, התושבים שפוגו במהלך המלחמה משכונות שניזוקו או נכבשו, שוכנו מחדש בדיור ארעי בחלקים אחרים של העיר, ובעיקר בדירות שננטשו על ידי בעליהן תוך כדי המלחמה. לדוגמה, תושבי הרובע היהודי שפוגו כבר במאי 1948 מהרובע, השתכנו באזורים שונים ברחבי העיר המערבית, ולעומת זאת תושביה הערבים של שכונת טלביה פוגו לחלקה המזרחי של העיר. מסיבות גיאופוליטיות שונות ומחשש לתגובה בינלאומית, רק ביוני 1948 תוקנה תקנת 'פקודת שטח נטוש תש"ח 1948', ושר האוצר אליעזר קפלן מונה לטפל

⁴ 4,500 מובטלים בירושלים, 'ידיעות אחרונות', 24.7.1949.

⁵ אלדד ברין, 'אכלוסה של ירושלים הישראלית ושיכון תושביה, 1948-1967: היבטים מרחביים, ביטחוניים ופוליטיים', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2019, עמ' 1-4.

ברכוש הנטוש ולהסדיר את המגורים בנכסים השונים בעיר⁶. בנוסף, לנוכח אתגרי הביטחון שיצר קו הגבול העירוני ומתוך רצון לקבוע מציאות בשטח, אוכלסו אזרחים לאורכו של הקו⁷.

בשלב השני, משתמו פתרונות הדיור שהוזכרו בשלב הראשון והיה צורך לשכן עולים חדשים רבים שהגיעו לארץ, הוחלט לאכלס כמה מהכפרים הערביים בסביבות ירושלים שננטשו במהלך המלחמה - דיר יאסין, שיח באדר, אל-מלחה, עין כרם וליפתא. יציאת התוכנית אל הפועל הוצאה, לאחר שבדצמבר 1948 קבע האו"ם ש"הפליטים אשר ברצונם לשוב לבתיהם ולחיות בשלום עם שכניהם יורשו לעשות זאת במועד המוקדם ביותר האפשרי מבחינה מעשית"⁸. למרות שלהחלטה זו לא היה תוקף משפטי, החשש מכך שהפליטים אכן ישובו לכפריהם או שידרשו פיצוי על הרכוש שהותירו, וכן החשש מביקורת בינלאומית על אי ציותה של ישראל להחלטה, גרמו להאצת התוכנית ששמה היה 'תוכנית מיליון הדונם', ובמסגרתה נמכרו שטחים נרחבים מאותם כפרים לקרן הקיימת לישראל, כדי שתפתח אותם ותיישב בהם את העולים וכך תקבע עובדה מוגמרת בשטח⁹. בדיונים שהתקיימו, הציג שר החקלאות והפיתוח לוי אשכול יתרון נוסף של התוכנית - העולים שיאוכלסו בכפרים שבשולי העיר יעבדו את האדמות החקלאיות ויספקו תוצרת חקלאית לעיר שחוויתה מצור קשה במהלך המלחמה, ושתלויה באספקת מזון מהשפלה¹⁰.

בשלב השלישי, שוכנו העולים החדשים בבתי עולים ברחבי הבירה, כגון 'בית חנה' במרכז העיר ו'עציון' בבקעה. אולם, זרם העולים הבלתי פוסק הפך גם את הפתרון הזה ללא יעיל, והוחלט על הקמת מעברות בירושלים ובסביבתה - כעין מחנות עולים ארעיים אך מרווחים יותר, שמהם יוכלו העולים לצאת לעבוד ולהתפרנס עד שייבנו להם מבני קבע. ישנן דוגמאות רבות למעברות שקמו בירושלים, כשהגדולות

⁶ פקודת שטח נטוש תש"ח, 1948, https://www.nevo.co.il/law_html/law01/p216_002.htm

⁷ עוזי נרקיס, אחת ירושלים, עם עובד, תל אביב, 1993, עמ' 39.

⁸ החלטה 194 של האו"ם, סעיף 11, 11.12.1948, https://content.ecf.org.il/files/M00012_UNGeneralAssemblyResolution194-HebrewText_0.pdf, 10.5.2025.

⁹ ארנון גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על ידי יישובים יהודיים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63, יד בן צבי, עמ' 149.

¹⁰ שם, עמ' 150.

שבהן היו מעברת תלפיות באזור משולש מחנה אלנבי, ומעברת בית מזמיל שכונתה 'האסבסטונים'. לימים, גרעין העולים של מעברה זו שוכן בשכונות קריית מנחם, עיר גנים וקריית היובל. המעברות נבנו באופן חפוז במטרה לשכן את העולים בצורה מהירה, ובהיעדר מקורות פרנסה מסודרים נוצרו במעברות מוקדי תסיסה חברתית.

בשלב הרביעי והאחרון, החלה בנייה קבועה ורחבת היקף שיועדה לסקטורים שונים. מהירות הבנייה באה על חשבון האיכות, וכן העיצוב היה מינימאלי והמפרט מצומצם ואחיד במטרה "לגבש אורח חיים ישראלי אחיד"¹¹.

הקמתן של קריית מנחם ועיר גנים

שכונת קריית מנחם-עיר גנים תוכננה בשנות ה-50 כחלק מהשלב הרביעי שהוזכר לעיל, ונבנתה בשלבים לאורך שנות ה-60 ועד היום.

בנוסף למענה שהיא נתנה למצוקת הדיור, מטרת התוכנית להקמת שכונת עיר גנים שגובשה כבר בשנת 1951 הייתה גם להרחיב ככל האפשר את השטח המוניציפלי המיושב של ירושלים הישראלית עד לקו שביתת הנשק עם ירדן שעוצב במרץ-אפריל 1949. השכונה נחנכה בשנת 1954 על קרקעות של קק"ל ועל אדמות הכפר הערבי מלחה, על ידי 'רשות הפיתוח' שטיפלה באדמות נכסי נפקדים¹². הבתים, לעומת זאת, נבנו על ידי חברת 'הכשרת היישוב' ועל ידי 'החברה הכלכלית לירושלים', שהייתה גוף ממשלתי שנוסד בשנת 1948 במטרה לפתח מסחרית וכלכלית את ירושלים.

בשלבי התכנון הראשונים, בשלהי שנת 1950, נועדה השכונה לקלוט עולים מאירופה ומארצות הברית ולשם כך תוכננו בתים דו משפחתיים ומרווחים באופן יחסי שישוו לה אופי כפרי. שם השכונה - 'עיר גנים' מעיד על האופי שיועד לה, ועל מאפייני הבנייה שלה הדומים למאפייני הבנייה של ערי הגנים הירוקות ברחבי העולם. בפועל, המציאות הייתה אחרת. ריחוקה של השכונה ממרכז העיר ורק מיעוט של עולים מן המערב שהתיישבו בה בסופו של דבר, העניקו לשכונה אופי אחר ממה שיועד לה, כפי שאפרט בהמשך.

¹¹ אלדד ברין, 'אכלוסה של ירושלים הישראלית ושיכון תושביה, 1948-1967: היבטים מרחביים, ביטחוניים ופוליטיים', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2019, עמ' 209.

¹² 'קריית מנחם - שכונה חדשה בירושלים', **על המשמר**, 5.4.1959, עמ' 2.

בשנת 1959 הוקמה שכונת עיר גנים ב' ולאחריה עיר גנים ג'. מטרתן הייתה לספק בדחיפות דיור לעולים רבים שהמתינו אז למגורי קבע במעברת האסבסטונים, ולכן הן נבנו במהירות כשיכונים עירוניים צפופים. שמות שתי השכונות הללו הוחלף בהמשך ל'קריית מנחם', על שמו של נשיא הקק"ל בארצות הברית מנחם ברסלר, שגייס עבורן כספים ותמך בהקמתן על אדמות הקק"ל. הבתים והדירות בשתי השכונות היו בבעלות חברות הבנייה והשיכון 'עמידר', 'רסקו' ו'פרזות', והושכרו לדיירים בתשלום חודשי נמוך.

מאות משפחות התגוררו בשנות ה-50 וה-60 בשתי השכונות המבודדות, שהיו ממוקמות הרחק ממרכז העיר וסמוך לקו הגבול העירוני. בידודן הקשה מאוד על תושביהן, ורק פתיחתו של בית חולים הדסה עין כרם בשנת 1961 הקלה מעט על התושבים וגאלה אותם מבדידותם¹³. היו אלה ימי אבטלה וקשיי קליטה, התושבים מצאו את פרנסתם בדוחק בעבודות ייעור ובנייה וכן רוב הבתים בשכונה לא חוברו כלל לחשמל עד ראשית שנות ה-60. הקושי והמצוקה הולידו גם קשרי שכונות וחברות אמיצים ותרמו ליצירת פסיפס אנושי מרתק ומגוון במיוחד. עולי חבר העמים ועולי אתיופיה הרבים שהצטרפו לשכונות בשנות ה-90 הוסיפו למגוון העדתי והתרבותי, והפכו אותן לזעיר אנפין עדתי ותרבותי של מדינת ישראל כולה. באותה עת גם הוקמה בסמוך שכונת גבעת משואה, שהוסיפה למרקם ההתיישבות בדרום-מערב העיר.

קווי הדמיון בין הקמת שכונת קריית מנחם-עיר גנים להקמת יישובים בפרוזדור

הדמיון הביטחוני והגיאופוליטי - עיצוב המציאות בשטח

מבחינה ביטחונית, לאורך העשור הראשון של המדינה התייחס צה"ל הן לירושלים והן לפרוזדור המוביל אליה כנכס אך גם כנטל. יגאל אלון, ממפקדי החזיתות השונות במלחמת העצמאות, היטיב לתאר את האתגר הביטחוני בירושלים: "העובדה שחלק מרחובות העיר העברית וכן מרכזי השלטון הלאומיים מצויים בתחום פגיעת הנשק הקל של האויב ובטווח ההסתננות הקצר לו, כל אלו יוצרים מקור סכנה רציני מבחינת

¹³ יעקב גורן, 'עיר גנים קודרת בבירה', **מעריב**, 31.12.1960, עמ' 5.

הבטחון השוטף אולי יותר מאשר במלחמה רבה"¹⁴.

רוב שטחי העיר נשלטו או נצפו על ידי הלגיון הירדני, וגם הפרוזדור המוביל אליה היה מוקף בצבא ירדן מכל הכיוונים. מכיוון שמלחמת העצמאות לא התסיימה בהכרעה ברורה, הצבא הירדני לא אכף את השקט לאורך הקו הירוק, ואירועי הירי, ההסתננות וגניבת הציוד החקלאי היו שגרתיים. בנוסף, ריחוקה של ירושלים מהמרכז הכלכלי והמסחרי של מדינת ישראל בשפלה ובמישור החוף וכן הגבולות הצרים של הפרוזדור והאיום הירדני נתק את הדרך העולה לירושלים, הקנו חשיבות רבה ליצירת רצף התיישבותי בין השפלה לירושלים והבהירו עד כמה הוא חיוני ונחוץ.

מבחינה גיאופוליטית, בחודש דצמבר 1949 התקבלו באו"ם שתי החלטות הנוגעות למצבן של ארץ ישראל וירושלים לאחר מלחמת העצמאות. בהחלטה 303¹⁵ מהתאריך 9.12.1949 שהתבססה על הצעת החלוקה מלפני מלחמת העצמאות, קרא האו"ם 'לבנאם' את ירושלים ולהעביר אותה לשליטתו, ובכך להפקיע אותה הן משליטת ירדן והן משליטת ישראל¹⁶. מדינת ישראל הודיעה כי היא דוחה את ההחלטה הזו, ובתגובה אליה הכריז דוד בן גוריון על ירושלים כבירת מדינת ישראל¹⁷. ההחלטה הנוספת שהתקבלה בתאריך 11.12.1948 היא החלטה 194, ומטרתה הייתה למצוא 'פתרון' להשלכותיה של מלחמת העצמאות המתמשכת ולהביא להסכם שיסיים את הסכסוך בין מדינת ישראל לארצות ערב. מכוח החלטה זו הוקמה 'ועדת הפיוס לארץ ישראל' - (PCC: Palestine Conciliation Commission).

אחד הסעיפים המוכרים של החלטה 194 הוא סעיף 11 שאותו הזכרתי לעיל, ולפיו: "...הפליטים אשר ברצונם לשוב לבתייהם ולחיות בשלום עם שכניהם יורשו לעשות זאת במועד המוקדם ביותר האפשרי מבחינה מעשית. בעבור רכושם של אלה אשר יעדיפו לא לעשות כן ישולמו פיצויים לפי עקרונות המשפט הבינלאומי... על ועדת הפיוס לסייע לשיבתם למולדת, (repatriation) יישובם מחדש וכן לשיקום הכלכלי והחברתי של

¹⁴ יגאל אלון, מסך של חול: ישראל וערב בין מלחמה ושלום, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1960, עמ' 57.

¹⁵ החלטה 303 של האו"ם, 09.12.1949, [https://www.unrwa.org/sites/default/files/302%20\(IV%29.pdf](https://www.unrwa.org/sites/default/files/302%20(IV%29.pdf), תאריך הורדה: 1.4.2025.

¹⁶ 'עצרת האו"ם אישרה את ההצעה האוסטרלית לבנאום ירושלים', דבר, 11.12.1949, עמ' 1.

¹⁷ 'הכנסת לירושלים', דבר, 13.12.1949, עמ' 1.

הפליטים...¹⁸ ברוח סעיף זה נפגשה ועדת הפיוס עם נציגים שונים בכדי למצוא פתרון לפליטי ארץ ישראל¹⁹.

מיותר לציין כי כל הצדדים דחו את ההחלטה הזו. הצד הערבי ראה בה הכרה במדינת ישראל²⁰, ובצד הישראלי הצהיר דוד בן גוריון בפגישתו עם ועדת הפיוס כי "מדינת ישראל לא גירשה איש ולא תעשה זאת לעולם"²¹, וכן ש"ישראל אינה יכולה לקבל פליטים ערבים חזרה לשטחה"²².

למרות התנגדותה של ישראל לשתי ההחלטות, לא פסקה הדרישה ממנה לבנאם את ירושלים. גם ועדת הפיוס לארץ ישראל המשיכה בעבודתה והלחץ למציאת פתרון לפליטים גבר. הוועדה ערכה סיורים בשטחים החקלאיים הנטושים בדרישה להחזיר אליהם את הכפריים כדי שיוכלו לעבד את הקרקעות ולטפל בבוסתנים ובפרדסים²³.

אל מול הדרישות של האו"ם, יצאו מנהיגי המדינה באמירות ברורות ונחרצות בנוגע ליישוב המרחב הכפרי שסביב ירושלים. נחרצות זו החליפה את ההססנות שאפיינה את המנהיגים לפני קבלת החלטה 194 באו"ם. לוי אשכול הציע ליישב עולים בנקודות שונות ממערב לירושלים²⁴ ואף הזכיר במפורש את היישוב ליפתא. מנהל מחלקת הקרקע והייעור בקק"ל יוסף ויץ כתב ביומנו לאחר סיור שערך בכפר הנטוש עין כרם: "ירושלים לא תיבנה מתוכה אלא מסביבתה", וכן: "ועתה הזמן ליצור את החגורה היישובית-עברית מסביב לעיר"²⁵.

מגמה זו של אכלוס הכפרים הערביים הנטושים כתגובה הן למציאות הביטחונית והן

¹⁸ ראה הערה 8 לעיל.

¹⁹ בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, עם עובד, תל אביב, 1991, עמ' 381-339.

²⁰ יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948**, הוצאת דביר, אור יהודה, 2004, עמ' 359.

²¹ בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, עם עובד, תל אביב, 1991, עמ' 346.

²² שם, עמ' 349.

²³ ארנון גולן, 'שינוי הנוף היישובי במרחב הכפרי הערבי שננטש במלחמת העצמאות', **הציונות**, כ, 1996, עמ' 226.

²⁴ יוסי גולדשטיין, **אשכול - ביוגרפיה**, כתר, ירושלים, 2003, עמ' 296.

²⁵ יוסף ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, ג, מסדה, רמת גן, 1965, עמ' 350.

למציאות הגיאופוליטית, לא פסחה גם על הכפרים הסמוכים לירושלים - עין כרם, אל-מלחה, דיר יאסין, שיח באדר וליפתא, והיא זו שהביאה בין היתר להקמת שכונת קריית מנחם-עיר גנים.

השכונה נבנתה על קרקעות הכפר אל-מלחה שנכבש ביולי 1948. בתחילה, בשלהי 1949 הוקם על קרקעותיו כפר עבודה, ותושביו שהיו בעיקר יוצאי תוניסיה יועדו לעסוק בחקלאות²⁶. אולם, בעיות חברתיות-כלכליות פנימיות וכן אי ההגדרה של המוסדות המיישבים את אופיו של היישוב, גרמו לכך שבמאי 1950 פורק הכפר. השיכונים שנבנו בשולי הכפר וסיפוחו לירושלים בשנת 1953 האיצו את קליטת העולים ואת הפיכתו לשכונה בירושלים²⁷.

בדומה למלחה, גם הכפר עין כרם נכבש במהלך קרבות עשרת הימים ביולי 1948, ובשל חשיבותו הוצבו בו חיילים כדי למנוע את חזרתם של התושבים. ביוזמת צה"ל יושבו בכפר עולים חדשים רבים והם יועדו לעבודה חקלאית שתבטיח מלאי מזון לעיר. טרם סיפוחה של עין כרם לירושלים בשנת 1953 נהנו תושבי הכפר מסיוע מוגדל בשל הרצון של המוסדות המיישבים למנוע את עזיבתם. באופן יחסי לשאר הכפרים, המצב בעין כרם היה טוב הודות לכפר הנוער שהוקם בו ולהכשרתם החקלאית של תלמידיו²⁸.

למעט הקיבוצים הוותיקים ביישובי הפרוזדור, גם בירושלים עצמה וגם בפרוזדור לא היה כוח מגן מקומי מוכשר שאחז בנשק והגן על עצמו, וקריית מנחם-עיר גנים היא דוגמא לכך. כתוצאה מכך לזוהה ההתיישבות בכפרים ובשכונות הסמוכים לגבול באיום ביטחוני תמידי, אולם דווקא משום כך הם מוקמו באזורים אלו.

לסיכום, אנו רואים שלהתיישבות בשכונת קריית מנחם-עיר גנים ולהתיישבות ביישובי הפרוזדור הייתה תכלית דומה: עיצוב המציאות בשטח לאחר ולאור תוצאות מלחמת העצמאות ונתינת ביטוי ממשי לגבולות שנקבעו זה עתה בהסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן (מרץ-אפריל 1949). הן כמענה לבעיות הביטחוניות והן כתגובה לדרישת האו"ם לבנאם את ירושלים.

²⁶ דב נוטקביץ, 'מלחה - כפר, מושב ושכונה', עבודה סמינריונית, מכון שכטר - החוג ללימודי ארץ ישראל, 2015, עמ' 11-14.

²⁷ 'תושבי מנחת ובית מזמיל קובלים', **מעריב**, 3.12.1951, עמ' 4.

²⁸ רחל ינאית בן צבי, **עם הילדים בחזית**, מסדה, תל אביב, 1975, עמ' 76, 81.

הדמיון החברתי- כלכלי

התיישבות של עולים מארצות ערב וממזרח אירופה

כפי שהזכרתי לעיל, בנוסף לסיבות הביטחוניות והגיאופוליטיות, גם זרם העולים הבלתי פוסק שהגיע לארץ בשנים שלאחר מלחמת העצמאות יצר צורך למצוא פתרונות דיור. כמענה לצורך הזה, בשלב ראשון הוקמו הן באזור הפרוזדור והן בירושלים עצמה מעברות זמניות לשיכון העולים, ובשלב השני החלה בנייה קבועה ורחבת היקף בתוך העיר ומחוצה לה, שם שוכנו בין השאר גם תושבי המעברות.

לאור זאת, יש דמיון בין ההרכב האנושי של חלק מהשכונות בירושלים, ובתוכן קריית מנחם-עיר גנים, לבין ההרכב האנושי של חלק מיישובי הפרוזדור מבחינה חברתית- כלכלית, ולהלן אעמוד על מאפייניו:

מניתוח ההרכב האנושי במעברת בית מזמיל - האסבסטונים שתושביה שוכנו לבסוף בקריית מנחם-עיר גנים, עולה כי רובן של המשפחות היו מעולי מרוקו ומיעוטן מעולי אלג'יר טונים ותורכיה. משפחות בודדות במעברה הגיעו מארצות אירופה והן התאפיינו בהשכלה רחבה יותר ובמספר ילדים נמוך יותר²⁹.

הרקע המסורתי-דתי-מזרחי של העולים יצר אצלם ציפייה למפגש עם מדינת היהודים שהמסורת היא ציר תוכן מרכזי בחיי היומיום שלה. אולם המציאות הייתה אחרת, והמפגש עם מדינת ישראל החילונית-מערבית ניפץ את החלום ויצר רתיעה וקושי בקרב העולים. גם אובדן הסמכות ההורית בשל פערי השפה והמנטאליות בין צעירים למבוגרים גרם למשברים ולתסכול.

בנוסף, בדומה ליישובי הפרוזדור, גם בקריית מנחם-עיר גנים ההתיישבות החפוזת, היעדר המשאבים ויכולת הארגון הנמוכה גרמו לאבטלה גדולה ולאי יכולת של התושבים להתפרנס כראוי. גם מי שכן הצליח לפרנס את משפחתו נעדר לשם כך מן הבית לשעות רבות, וכל אלו יחד גרמו לריבוי מקרים סוציאליים בשכונה, מה שדרש טיפול מצד המסגרות העירוניות³⁰.

קצב הבנייה האיטי יצר מתח בין אלו שעברו למגורים בשיכונים לבין אלו שנותרו

²⁹ דיווח של מנהלת מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית דבורה אלינר, מיום 6.11.1957, הארכיון

הציוני, תיק 102S112.

³⁰ דיווח בעיות הנוער מהעליה החדשה לירושלים, הארכיון הציוני, תיק 102S112.

במעברה, וכך מתארת בדאגה מנהלת מחלקת הקליטה בסוכנות דבורה אלינר בפני ראש המחלקה: "יש לי הרגשה שהולך ונוצר באסבסטונים משקע... אסור לנו להתעלם מהנזק למשפחות מבחינה רפואית וסוציאלית ומהמתיחות החברתית כשמשפחות מבוססות מאותן גלי עלייה כבר זכו בשיכון קבע"³¹.

כחלק מביזור העולים והפנייתם למקומות מגורים שונים נוצר חוסר הלימה בין ציפיתם לגור בירושלים עצמה לבין המציאות, ובכמה מקומות דווח על מקרים שבהם העולים סרבו לרדת מן האוטובוסים ורק לאחר דין ודברים נאצלו לעשות זאת. בעין כרם, למרות התערבותה של רחל ינאית בן צבי³² מעט מן העולים ירדו³³, ובמעברת האסבסטונים נאלצה המשטרה בסיוע שוטרים יוצאי מרוקו לשכנע את העולים לרדת מן האוטובוסים לצריפי המעברה³⁴.

לסיכום, ישנם קווי דמיון בין אופיים של המתיישבים הראשונים בקריית מנחם-עיר גנים לבין אופיים של חלק מתושבי הפרוזדור. הפערים התרבותיים בין ארצות המוצא של העולים לבין המדינה בראשית דרכה וכן היעדר פרנסה ראויה, יצרו מוקדי מצוקה סוציאליים, גרמו להגירה שלילית והעמיקו את המשבר החברתי-כלכלי ביישובי הפרוזדור ובשכונות של ירושלים.

הדמיון התשתיתי - קושי בשיקום התשתיות הפגועות

פתרונות דור:

מלחמת העצמאות הממושכת הותירה בירושלים צלקת פיזית, דמוגרפית וכלכלית. מבנים רבים ניזוקו, אוכלוסיית העיר השתנתה והעסקים התקשו להשתקם. גם

³¹ דבורה אלינר לציגלר - דיווח על מצב המעברה, מיום 7.8.1960, הארכיון הציוני, פריט 74 בתיק S84\128.

³² רחל ינאית בן צבי, **ילדינו ממזרח וממערב - כפר הנוער עין כרם**, מלוא, תל אביב, תשל"ח 1977, עמ' 25.

³³ רחל ינאית בן צבי, **אנו עולים**, עם עובד, תל אביב, 1975, עמ' 122-123.

³⁴ פניה למחלקת הסברה אודות התערבות משטרה בהורדת עולים מהאוטובוס, הארכיון הציוני, תיק S112\102.

התגברות זרם העולים הקשה על שיקומה של העיר, ובכדי לשמור על מעמד הביניים הכלכלי ניתנו הקלות בחוקי התכנון והבנייה³⁵.

גורם נוסף שהקשה על העירייה להתגבר על עלויות הבנייה היקרות, היה חוק העזר העירוני שחוקק מושלה הבריטי של ירושלים רונלד סטורס, לפיו בתי העיר חייבים להיות מצופים אבן: "קירותיהם החיצוניים ועמודיהם של בתים וחזית כל קיר הגובל דרך יהיו מצופים אבני-גזית טבעיות מרובעות"³⁶. קו הגבול העירוני יצר מצב שבו המחצבות והידע המקצועי של תושבי העיר הערבים עברו לשטח מדינת ירדן, מה שגרם לקושי באספקת האבן. הדבר עורר תרעומת מצד גזבר הסוכנות והוא קבל על אי ביטולה של התקנה, שלטענתו מייקרת את הבנייה ומאטה את התפתחותה של ירושלים³⁷.

לאור כל זאת, קצב שיקום השכונות שנפגעו וכן הכפרים שנהרסו בפרוזדור היה תלוי בתקציב ממשלתי ובעידוד של יזמות פרטית. תלונות רבות של תושבים על היעדר תשתיות בתחום הבנייה נתקלו במצוקת כוח אדם ובחוסר באמצעים מכניים של החברות הבונות.

מים לשתייה ולחקלאות:

קו המים הראשון לירושלים הונח על ידי המנדט הבריטי בשנת 1936. קו זה, המכונה 'הקו הראשון', נפגע במלחמה והעיר חזרה להסתמך על אגירת מי גשמים בבורות. ביולי 1948, בעקבות הנחת קו השילוח, חודשה הזרימה בקו אך כמות המים הספיקה לתושבי העיר ולא מעבר לכך. גידולה של העיר חייב להגדיל את אספקת המים, אולם בשנותיה הראשונות העדיפה המדינה לדאוג להתיישבות החקלאית ולאספקת המים הסדירה אליה, וירושלים נדחקה הצידה בכל מה שקשור לתכנון ולביצוע של מפעלי מים³⁸. גם על המים שכן הגיעו לירושלים היה צורך לשלם מחיר יקר, מה שגרם לתרעומת מצד פרנסי העיר.

³⁵ א. אמדור, 'חוקי עזר לעידוד הבניה בירושלים', **הבקר**, 11.8.1954, עמ' 2.

³⁶ דוד קרויאנקר, **אדריכלות בירושלים - הבנייה בתקופת המנדט הבריטי**, כתר, ירושלים, 1991, עמ' 33.

³⁷ צבי תמיר, 'ד"ר גולדשטיין תובע הבראת ירושלים מידי ממשלת ישראל', **הד המזרח**, 25.3.1949, עמ' 12.

³⁸ 'ירושלים מאשימה את תל אביב!', **ידיעות אחרונות**, 7.6.1949.

גם הכפרים בפרוזדור נסמכו בהתחלה על מי בורות, ובדומה לירושלים, גם אספקת המים שלהם לא הייתה סדירה ולא אפשרה את הגדלת קליטת העולים וקיום חקלאות בהיקף גדול. קו המים השני שהונח בקיץ 1954 שיפר במעט את מצבם של ירושלים ושל יישובי הפרוזדור³⁹.

מפעל מים נוסף שתכליתו הייתה להשפיע לטובה על העיר ועל יישובי הפרוזדור הושלם בקיץ 1955, אך יעילותו הייתה שנויה במחלוקת. כחלק מתוכנית 'תשעת המאגרים' שנבנו במקומות שונים בארץ, נבנה מאגר בסמוך למושב בית זית ומטרתו הייתה לאגור את מי השיטפונות של נחל שורק. התוכנית נשענה על חוות דעת מקצועיות שטענו כי יש היתכנות להצלחת המאגרים, אך לעומת זאת היו גם חוות דעת ששללו את היכולת של המאגרים לאגור מים. בסופו של דבר לא הצליח מאגר בית זית לעצור את מי השיטפונות של נחל שורק, והתקווה שהוא יספק מי חקלאות לפרוזדור ומי שתייה לירושלים נגוזתה. נוסף לכך, העלות הכספית של תכנון המאגר ובנייתו עלתה על כל הערכה ראשונית. לימים הסביר יוזם הסכר שמחה בלאס, את הצורך שהיה אז לנסות לאגור מים בערוצי נחלים. עוד הוא הוסיף, שמכיוון ששיטה זו לא צלחה, נולדה בסופו של דבר היוזמה לבניית המוביל הארצי⁴⁰.

קולחין:

תשתית הביוב של העיר ושל המרחב הכפרי שסביבה התבססה על בורות ספיגה ועל תעלות פתוחות. לעומת השכונות החדשות שבהן הוטמע פתרון לסילוק הביוב, בשכונות הישנות ובכפרים המצב התברואתי היה בכי רע. הניסיונות להוליך את מי הביוב לשימוש חקלאי ברמת רחל לא צלחו והביאו לביקורת ציבורית חריפה.

חשמל:

תוצאות המלחמה השפיעו לרעה על רשת החשמל בירושלים. תשתיות החשמל נפגעו ובעקבות חלוקת העיר לא ניתן היה לתקן תקלות ברשת החשמל שמקורן היה בצד הירדני. שכונות חדשות שקמו בירושלים בשנות ה-50 לא חוברו לרשת החשמל העירונית, ובדומה ליישובים בפרוזדור, בלילות שררה בהן אפילה. המצב השתפר

³⁹ 'הופעל קו המים החדש', **חרות**, 12.8.1954, עמ' 4.

⁴⁰ שמחה בלאס, **מי מריבה ומעש**, מסדה, רמת גן, 1973, עמ' 177-178.

בשלהי שנת 1952 כשהעיר חוברה לקו חשמל מהשפלה שעבר דרך בית שמש, וגם חלק מיישובי הפרוזדור נהנו מקו זה.

חברת החשמל הירושלמית פוצלה לחברה ירדנית ולחברה ישראלית, ורק באוקטובר 1964 לאחר משא ומתן חשאי רכשה חברת החשמל הישראלית את הזיכיון לספק חשמל בירושלים, והיא הפכה לחברת בת של חברת החשמל לישראל. אולם עדיין התקשתה החברה גם לספק חשמל באופן סדיר למגורים ולמפעלי הייצור בעיר, ובמקביל גם לפתח את תשתית החשמל של השכונות החדשות.⁴¹

תחבורה:

חלוקתה של ירושלים השפיעה על מערך הדרכים ועל התנועה בין חלקי העיר. כבר בתוכנית המתאר הראשונה הובהר הצורך לפתח רשת של כבישים פנים עירונית, וכן להוסיף דרכים לכיוון מערב שיקטינו את התלות בכביש ירושלים-תל אביב - הכביש היחיד שהיה באותה תקופה.

התחבורה המעטה בתוך ירושלים ובין ירושלים ליישובי הפרוזדור הקשתה על היכולת של התושבים להתפרנס ולצרוך שירותי בריאות. בשל סיום הפעילות המוקדם של חברת 'המקשר' שהפעילה את התחבורה הציבורית בעיר באותה תקופה ובשל העומס הרב שהיה על מעט הקווים, היו עובדים שלא הצליחו לחזור לביתם בסוף יום עבודה.⁴²

בהמשך, רשת כבישי הפרוזדור שנשללה בשנות ה-50 וה-60 חיברה הלכה למעשה בין היישובים לבירה ושיפרה את הנגישות ואת איכות חייהם של התושבים מבחינה כלכלית, בריאותית וחברתית. דרכי העפר שנפרצו בין היישובים אפשרו גישה לשטחים החקלאיים ושיפרו את תחושת הביטחון באזור. גם מערך התחבורה הציבורית ששופר העניק ביטחון תעסוקתי לתושבים בחלקים השונים של העיר ושל הפרוזדור.

לסיכום, מבחינת תשתיות, חוו העיר ירושלים ופרוזדור היישובים קשיים בכל פרמטר שהוזכר לעיל. קשיים אלו נבעו בין השאר מפגיעות שהותירה אחריה המלחמה, מחלוקת העיר ומגלי העלייה הרבים.

⁴¹ מנחם תלמי, 'החשמל כבה פתאום', **דבר**, 16.1.1953, עמ' 15-16.

⁴² 'תושבי מנחת ובית מזמיל קובלים', **מעריב**, 3.12.1951, עמ' 4.

סיכום

סקרנו את קווי הדמיון בין התפתחות השכונות בירושלים ובפרט שכונת קריית מנחם-עיר גנים, לבין התפתחות היישובים בפרוזדור, וראינו שקיימת זהות מכמה בחינות:

- א. לאור המציאות הביטחונית ששררה באזור לאחר מלחמת העצמאות ובעקבות כוונותיו של האו"ם לבנאם את ירושלים ואת יישובי הפרוזדור, דאגה ממשלת ישראל לפתח את האזור וייעדה אותו לקליטת עלייה. לשם כך הוקמו יישובים ושכונות ועולים רבים הופנו אליהם.
- ב. ארצות המוצא של העולים - בעיקר ארצות ערב, יצרו דמיון בהרכב האנושי בין שכונות בירושלים ליישובים בפרוזדור.
- ג. קליטת העלייה המאסיבית והחיפוש אחר פתרונות דיור הולמים הביאו למעורבות רבה של הקרן קיימת לישראל ביישוב הקרקע ובתכנון הבנייה, מה שגרם להתפתחות מקבילה ותלויה בין יישובי הפרוזדור לבין השכונות החדשות של ירושלים. יישובי הפרוזדור נשענו על הבירה כמקור תחבורה, פרנסה ותעסוקה.
- ד. מלחמת העצמאות הממושכת פגעה בתשתיות הפיזיות של העיר ושל הפרוזדור - חשמל, מים, ביוב ותחבורה. כדי לקלוט את העלייה המאסיבית לאחר המלחמה היה צורך לשקם ולחדש את התשתיות, תהליך שנתקל בקשיים רבים.
- ה. במידה לא מבוטלת, ובמבט היסטורי רחב, לפני מלחמת העצמאות הייתה העיר קשורה למרחב הכפרי שלה ממזרח וממערב וקיימה יחסי תלות כלכליים, חקלאיים ודמוגרפיים עם מרחב זה. כל אלו בטלו במהלך המלחמה עם המצור שהייתה נתונה בו העיר ועם העזיבה וההרס של הכפרים הערביים בפרוזדור. לאחר המלחמה, זיכרון ימי המצור השפיע על הניסיון ליצור מרחב חקלאי כפרי מחודש צמוד לעיר שיישען על אוכלוסיית העולים ויפחית את התלות של העיר באספקת תוצרת חקלאית מהשפלה. הניסיון לא צלח, בעיקר בגלל אופייה של אוכלוסיית העולים שלא תאם את פוטנציאל הפיתוח החקלאי. מכיוון שכך הפך המרחב הכפרי שסביב לעיר למקום יישוב שבו נקלטים עולים ולא דווקא שימש כעורף חקלאי

לירושלים. יוצאים מן הכלל היו קיבוצי הפרוזדור שבהם היו מסורת וידע חקלאיים ויכולת עיבוד של שטחים מתאימים.

התמקדנו בקווי הדמיון שבין התפתחותה של ירושלים לבין התפתחותם של יישובי הפרוזדור, אך מטבע הדברים היו גם קווי שוני. ירושלים נהנתה מניסיון מצטבר של עיר בעלת יכולת תכנונית וביצועית, בעוד שיישובי הפרוזדור חסו תחת גופים שחוו חבלי הקמה וקשיי התארגנות. אחת הסיבות לכך היא שבשנים הראשונות להקמת המדינה גבולותיה של ירושלים טרם הוגדרו, ולכן נוצרו חילוקי דעות בשאלת זהות הגורם האחראי לטיפול בכפרים הסמוכים לגבולותיה של העיר.

בשנת 1959 הוגשה תוכנית מתאר לירושלים - 'תוכנית שביב', שמטרתה הייתה לרסן את הבנייה הלא מבוקרת בעיר ולתת מענה למציאות החדשה בהיעדר שלטון בריטי. אילוצי הקו הירוק גרמו לכך שבמסגרת התוכנית התפתחה העיר מערבה, וכך סופח המרחב הכפרי לעיר והפרוזדור חובר לירושלים הלכה למעשה.